

**Süreç Felsefesinin Tanrı Anlayışının Mehmet Akif Ersoy'un
Tanrı Anlayışı ile Karşılaştırılması***

Ali Yıldırım¹

Özet

Bu makalede Mehmet Akif ile aynı dönemlerde (20. yüzyıl başlarında) yaşamış olan Doğu ve Batılı düşünürlerin Tanrı tasavvurunun Mehmet Akif'in Tanrı tasavvuru ile bir karşılaştırması yapılacaktır. Burada öncelikle İslâm'ın geleneksel Tanrı anlayışı ve Allah'ın isimleri hakkında giriş bilgilerine Akif'in örnekleriyle yer vereceğiz. Daha sonra Muhammed İkbâl ve Mehmet Akif'in Tanrı tasavvurunun, onların düşüncelerinde meydana getirdiği etkileri, Whitehead tarafından savunulan süreç felsefesinin Tanrı anlayışı ile karşılaştıracğız. Ayrıca Mehmet Akif'in düşüncesinde önemli bir yeri bulunan hareket ilkesinin, Tanrı, evren ve insan ilişkisine etkisine değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif Ersoy, Tanrı, Süreç, Eylem.

**The Comparison of Process Philosophy God Understanding with
Mehmet Akif Ersoy's God Understanding**

Abstract

In this article, Mehmet Akif's God vision with the God vision of the Eastern and Western thinkers who lived during the same period (20 th century heads) with Mehmet Akif will be made a comparison. Here, first, Akif examples to talk about Islam, the traditional conception of God. Then the vision of God, Muhammad Iqbal and Mehmet Akif, the effects on their thoughts, process philosophy advocated by Whitehead to compare with the concept of God. In addition, the principle of movement in an important place Mehmet Akif thought, God, the universe and human relationships indicate the impact.

Key Words: Mehmet Akif Ersoy, God, Process, Action.

1. GİRİŞ

İslâm inancı, doğuşundan günümüze, Allah, vahiy, peygamber, ahiret gibi temel inanç esaslarına dair meselelerde, Kur'an ve sünnet kaynaklı orijinalliğini muhafaza etmiştir. İslâm inanç esaslarının, felsefi bakış açısı ile çeşitli dönemlerde bazı İslâm Felsefecileri tarafından, son dönemlerde ise belki de en dikkat çekici şekilde Mehmet Akif Ersoy (1873-1936)'un

---

* Bu makale 2005 yılında tamamlanan "Mehmet Akif Ersoy'a Göre Tanrı ve Özgürlük" adlı Yüksek Lisans Tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Yrd.Doç.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Öğretim üyesi, e-mail: ali.yildirim26@gop.edu.tr

ifadeleriyle yeniden ele alındığını söyleyebiliriz. Ehl-i Sünnet inancına sahip olduğunu bildiğimiz Akif'in hayatında, mensubu olduğu dinin, âdeta onun hayatının bir programı haline geldiğine şahit olmaktayız (İmamoğlu, 1997: 11). Akif, inancından taviz vermeyen bir hayat yaşamış ve yine inançları doğrultusunda eserler kaleme almıştır. Adeta varlık-yokluk mücadelesi veren bir toplumun kurtuluşu için konunun daima pratik yönünü ön planda tutmuştur. O, tespit ettiği aksaklıkları düzeltmek için öncelikle toplumun inanç değerlerinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği üzerinde durmuştur.

Düşünce ve eylem bakımından, büyük ölçüde Muhammed İkbâl (1877-1938)'i andıran bir şair-düşünür olan Akif, Tanrı'nın mahiyeti, Tanrı-âlem ve Tanrı-insan ilişkisi gibi konularda özgün fikirler ortaya koymuştur. Aynı Kitap'tan ilham almış şahsiyetler olarak Akif ve İkbâl'in, bu konudaki yaklaşımları arasında büyük benzerlikler bulunmakta, her iki düşünürün de Farabi, İbn-i Sina ve Gazali gibi filozofları da okuduğunu düşünmekteyiz. Öte yandan Akif'in, eserlerinde ortaya koyduğu Batı felsefesine dair tenkitlerinden ve onlara verdiği akılcı cevaplardan, Batıda ortaya çıkan akımları da takip ettiğini anlıyoruz. Yine Akif'in üslubundan anlaşılan o ki, Akif, sahip olduğu İslâm idealini Batı realizmi ile birleştirme ustalığını da göstermiştir.

Zira Akif'in eserlerinde, kaynağını Bergson ve Whitehead gibi düşünürlerde bulan süreç felsefesinin temel dayanaklarından olan dinamik ulûhiyet anlayışına benzer bir Tanrı anlayışının ele alındığını görmekteyiz (Aydın, 2001: 38). Diğer taraftan Muhammed İkbâl'in, yine süreç felsefesinin Tanrı anlayışının benzer özelliklerini yansıtır şekilde âlemi, sürekli değişen organik bir yapı şeklinde düşünmesi, bütün varlıklarda belli ölçüde kendini belirleme gücünü görmesi ve âlemi, "Tanrı'nın etkileri" olarak telakki etmesi gibi görüşlerini çağrıştıran ifadelere, Safahatın pek çok yerinde rastlamaktayız.

Burada öncelikle İslâm'ın geleneksel Tanrı anlayışı ve Allah'ın isimleri hakkında giriş bilgilerine Akif'in örnekleriyle yer verecek, daha sonra Muhammed İkbâl ve Mehmet Akif'in Tanrı tasavvurunun onların düşüncelerinde meydana getirdiği etkileri, Batıda 20. yüzyıl başlarında Alfred North Whitehead (1861-1947) tarafından savunulan süreç felsefesinin Tanrı anlayışı ile karşılaştıracaktır.

2. İslâm'ın Tanrı Anlayışı ve Allah'ın İsimleri

Allah'a iman, İslâm iman esaslarının başında gelir ve Allah'ı en iyi şekilde tanıyabilmek için, Kur'an'ı iyi bilmek ve onu anlamak gerekir. Kur'an'ı, Allah'ın cemâlini yansıtan bir aynaya benzeten Akif, Allah'a dair ifadelerinde Kur'an'ın dilini kullanır. Akif'in, görüşlerine dayanak olarak aldığı, en azından kendi yazılarında yer verdiği ayetlerden bazıları şöyledir;

O, öyle bir Allah'tır ki, O'ndan başka ilah yoktur, bakidir, her an bütün hilkat üzerinde hâkim ve yöneticidir; ne uyuklar, ne uyur; göklerde, yerde ne

varsa hepsi O'nundur; kim tasavvur edebilir ki kalksın da O'nun izni olmaksızın O'nun huzurunda şefaet edebilsin; yarattıklarının işlediklerini, işleyeceklerini bilir; yarattıkları ise ilâhi ilminden yalnız O'nun dilediği kadarını kavrayabilir, başka bir şey bilemez; ilmi bütün gökleri, yeri kucaklar ve bunları korumak, kendisine ağır gelmez; yüksek, büyük ancak O'nun yüce zâtıdır (Bakara/255). De ki: O, Allah, bir tektir. Samettir. Doğurmamış, doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'na denk değildir (İhlas/1-4). O, hem evveldir, hem âhirdir, hem zahirdir, hem bâttir. O, her şeyi kemaliyle bilendir (Hadid/3). O, her an bir iştedir (Rahman/29).

Ayetlerden anlaşıldığı gibi, Allah, Kur'an aracılığıyla kendisini insanlara tanıtırken iki yol takip etmiştir. Birincisi, maddi bir varlık olan kâinatın varlığından hareketle onun yaratıcısını vurgulamak, ikincisi ise Allah'ın sıfatlarına dikkat çekerek O'nun varlığını ve mahiyetini insanlara tanıtmaktır. Böylece, Allah, insanı dünya ve ahiret âlemi ile bunların tâbi olduğu düzen ve yapı üzerinde düşünmeye davet eder (Yurdağür, 1984: 39). Bu dâvetle ve bu arada müminlere tebliğ ettiği isimlerle, onlara kendisini tanıtır.

Allah'ın isimleri ile ilgili gerek kelam gerek felsefe sahasında birçok çalışma ve inceleme yapılmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bir hadisinden ilham alarak² "Esmâü'l-Hüsna" adıyla yazılan kitaplarda Allah'ın 99 ismine dikkat çekilmiş ve bunların anlamları hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir.

Yeryüzünde birbirinden farklı anlayış ve yaşam biçimlerine sahip milletler vardır. Allah, yeryüzünde farklı yaratılışa sahip çeşitli insanlara kendi tabiatlarına ve yönelimlerine göre tecelli etmek istediği içindir ki, kulluk yaptıkları diğer mabutlarda varlığına inanılan çeşitli sıfatları da kendi zatında toplamıştır. İslâm'ın Tanrı'sı, bütün insanlığın tanımak istediği ve işlerini yoluna koymak için bütün yaratıkların kendisinden yardım beklediği tek Allah'tır. İslâm, Allah'ın tanımlanmasında ve tanınmasında her biri insan ruhunu düzeltme açısından özel ve anlamlı bir hususu dile getiren ilahî sıfatlarla anlatma yolunu seçmiştir. Bu nedenle her bir isim onun kâinatta ne yaptığını göstermesi bakımından önemlidir (Çavuş, 1987: 62, 65).

İslâm âlimleri Allah'ın isimleri ile ilgili olarak çeşitli sınıflamalar yapmışlardır. İmam-ı A'zam, Fıkh-ı Ekber'de Allah'ın zatına ve fiiline ait olmak üzere iki tür sıfattan bahseder. Ona göre, Hayat, İlim, Sem'i, Basar, İrade, Kudret ve Kelam Allah'ın zatına ait sıfatlardır. Tahlîk, (var olan bir şeyden bir şeyi var etmesi), Terzîk (rızkı vermesi), İbda (maddesiz yoktan var etmesi), Sun' (eşyaya düzen vermesi) vs. gibi sıfatlar da Allah'ın fiiline ait sıfatlarıdır (İmam-ı Azam, 1982: 6). Temel din eğitimi almış her Müslümanın kolaylıkla bilebildiği Allah'ın bu isim

² Buhari; *Sahih*, 8: 164. "Muhakkak ki Allah Teâlâ'ya mahsus olarak doksan dokuz isim vardır. Her kim bu doksan dokuz ismi İhsâ ederse cennete girer, sonsuz saadetlere ulaşmış olur."

ve sıfatları, İslâm inancının geleneksel Tanrı anlayışını yansıtması bakımından önemli işlevlere sahiptir.

İslâm'da Tanrı'nın isimleri arasında herhangi bir öncelik sırası gözetilmemekle birlikte bu isimlerin hepsini içerisinde barındıran, Arapça "ilah" kelimesinden türetilmiş olan "Allah" isminin ön planda olduğu malumdur. Bununla birlikte İslâm literatüründe Tanrı'yı kast etmek için, "Hâk", "Hûdâ" "Mâbud" "Mevlâ" ve "Râb" isimlerini sıklıkla kullandığı bilinmektedir.

3. Mehmet Akif'in Tanrı Anlayışı

Kendisini, toplumun dinini ve değerlerini doğru şekliyle öğrenmesine adanmış olan Mehmet Akif'in Tanrı anlayışında, elbette deist bir bakış açısıyla, kâinatı yaratıp kenarı çekilen bir Tanrı inancına sahip olması beklenemezdi. Dolayısıyla, o, inandığı dini, bütün boyutlarıyla yaşayan ve yalnızca hissedip yaşadıklarını yazan bir insan olarak İslâm'ın da müminden, silik ve pasif bir kul olmaktan çok, diri ve dinamik bir kul olmayı talep ettiğini bilmekteydi.

Yukarıda değindiğimiz isim ve sıfatların özellikle Akif'in de sıklıkla kullandığı isim ve sıfatlar olduğunu hatırlatmak gerekir. Bilindiği gibi, Allah'ın, yukarıda değinmediğimiz birçok isim ve sıfatları da vardır ve her biri, insanın Allah'ı tanınmasında ayrı bir özellik ihtiva etmektedir. Bu noktadan itibaren dikkat çekmek istediğimiz husus, Akif'in, Allah'ın bilhassa, faal yönünü ifade eden, hareket ve eylemi çağrıştıran, kâinata ve içinde yarattıklarına müdahale eden bir Tanrı'ya iman etmiş olması ve bu nedenle Allah'ın bu yönünü yansıtan isimlerini ön plana çıkarmış olmasıdır.

Mehmet Akif'e göre, Allah'ı tanımlama ve hatta tanıma amacına yönelik girişimlerin sonu başarısızlık olacaktır, insan, bilimde ilerlemeler katetmiş olabilir; ancak onun elde ettiği bilgi, Tanrı'ya dair bir bilgi edinmede çok yetersizdir. Bu bilgiler sonsuza dek karanlıklar içinde kalacaktır.³ Yine de insan, Tanrı'yı, O'nun tecellileri ve fiillerinin etkileri ölçüsünde tanımaya ve tanımlamaya çalışır. Akif de yer yer bu tür tanımlamalara gitmiştir. Akif, Allah'ın bilinen isimleri arasında en başında gördüğü "Hakk" ismini hem Safahatta⁴ hem de Prens Abbas Halim Paşa'dan yaptığı bir tercümede⁵ özellikle vurgular. Diğer taraftan Akif, Safahat'ta yaklaşık elli yerde "Hûdâ" ismini kullanır. Farsça kökenli bu isim sözlükte Allah, sahip ve efendi anlamlarına gelmektedir. Akif'in, bu ismi kullanarak Allah'ın, kâinatın sahibi ve efendisi olduğunu vurgulamaya çalıştığını düşünebiliriz.

³ *Safahat*, (Fatih Kürsüsünde), s. 221,

"Bülend nüsha-i icâdın ilk sahifesine
Bu ilk sahife müebbed zalâm içinde yine!"

⁴ *Safahat*, (Asım), s. 382,

"Hâlik'in nâmütenâhi adı var en başı Hâk.
Ne büyük şey kul için hakkın elinden tutmak!"

⁵ Said Halim Paşa; "İslamlaşmak", (Çev.; M. Akif), Sebü'î'r-Reşad, 4-1335, c:16, sayı: 404-405, s. 132.

Yaratma konusu ile ilgili olarak, Akif'in birbirinden farklı kavramlara yer verdiğini görmekteyiz. Şüphesiz o, bu kavramlara, şiirsel anlatımı güçlendirmek amacından daha anlamlı görevler yüklemiştir. Onun, yaratma anlamı taşıyan kavramları kullandığı her mısradan, Allah'ın hiç durmadan yaratmasına devam ettiğine dikkat çekilmektedir.⁶ Özellikle, "Hâlik", "Hallâk"⁷ ve "Sâni"⁸ isimleri Allah'ın sürekli ve çokça yaratması anlamlarını taşımaktadır. Yine "İbdâ"⁹ fiili de yaratma bakımından yalnız Allah'a atfedilebilecek bir ifadedir. Zira "İbdâ"da yoktan var etme, benzersiz yaratma söz konusudur. Allah bu yönüyle eşsiz varlıklar ve dünyalar meydana getirir. Ayrıca Akif, Kâinatın yaratıcısı hakkında "Fâtır-ı Mutlak", "Hâlik-ı Mübdî", "Hâlik-ı Âlem", "Hâlik-ı Hürriyet" gibi isimlere de yer verir. Akif, bir vaazında¹⁰ Allah'ın kâinattaki yaratma faaliyetini fiil olarak dile getirmek, Allah'ın yaratmaktan bir an bile boş durmayan bir Tanrı olduğunu ifade etmek, Allah'ın dilediğini yapacağını ve O'nu bundan alıkoymayacak hiçbir engelin olamayacağını anlatmak için "şe'n"¹¹ ve "Fa'âlün li mâ yürüd" ifadelerini kullanmıştır (Şengüler, 1992: 201).

Yine Allah'ın birçok isim ve sıfatları arasından Akif, "Cemal" ve "Celal" sıfatlarına yer verir¹². Bilindiği gibi, "Cemal" Allah'ın rahmetle tecellisini, ihsanını ve güzelliğini; "Celal" ise Allah'ın şiddet, kahır ve azametini ifade etmektedir. Bazen büyük zaferler, bazen bozgunlar yaşayarak devamlı savaşın içinde olan bir ülkede yaşayan Akif'in, mısralarında Allah'ın bu sıfatlarına sıkça başvurmasını olağan karşılamak gerekir.

Mehmet Akif'in Allah'ı anlama ve varlığını sezme girişimi olarak nitelendirebileceğimiz bir şiiri olan "Tevhid"de Akif, Allah'ı tasvir etme çabalarının başarısız kalışını ve O'nun tanımlanamayışını insanın, ruhani varlıkları tam olarak tasavvur edemeyişine, düşüncenin bedene takılışına bağlar.¹³ Yalnız agnostik bir tavır ortaya koyarak Tanrı'nın bilinemeyeceği gibi bir sonuca da ulaşmaz. Ona göre, insanın Allah'ın isim ve sıfatlarının

⁶ Safahat, (Fatih Kürsüsünde) s. 220.

"Ne dinlenir, ne de âtil kalır, velev bir an,
Şu'ün-i hilkati teksif edip yaratmaktan."

⁷ Safahat, (Hakkın Sesleri) s. 178.

"Fakat yerlerde kalmış hakların ferdâ-yı ihkaakı,
Ne doğmaz günmüş ey âcizlerin kudretli Hallâk'ı!"

⁸ Safahat, (Süleymaniye Kürsüsünde) s. 146.

"Vecde gel; vahdete dal, âlem-i kesretten uzak...
Yalnız Sâni-i gör; san'atı masnû'u bırak!"

⁹ Safahat, (Tevhid Yahut Feryad) s. 16.

"İbdâ-ı bediin ki cihanlarla bedâyi,
Meydana getirmiş – bize ey Hâlik-ı Mübdî."

¹⁰ Mehmet Akif; "Fatih Kürsüsünde," Sebilü'r-Reşad, 7 Rebiulevvel 1331, c. :9-2, s. 391.

¹¹ Rahman / 29: "Külle yevmin hüve fi şe'n." (O, her gün bir iştedir.)

¹² Safahat, (Tevhid Yahut Feryad) s. 17.

"Her an ediyorsun bizi makhûr-i celâlin,
Kurbân olayım nerde senin, nerde cemâlin?"

¹³ Safahat, s. 16, 491, 492:

"İtlâka nasıl yol bulabilsin ki tefekkür?
Eşbâhi görür eyler iken ruhu tasavvur!" (s. 16).

tamamını bilmesi mümkün değildir. İnsanın bilgisi Allah'ı ancak onun tecellileriyle vasıflandırmasına yetecek kadardır (Ersoy, 1996: 12). O, agnostik bir tavrı asla kabul etmez ve Allah'ın yukarıda bahsi geçen isim ve sıfatlarının hemen hepsine yer verir.¹⁴

4. Mehmet Akif'e Göre Tanrı - Âlem İlişkisi ve Hareket İlkesi

Mehmet Akif'in bu konudaki düşüncelerinin, İslâm dünyasında Molla Sadra ismiyle tanınan Sadreddin Şirazi (1571-1636) ve özellikle de daha önce belirttiğimiz çağdaşları olan Doğuda İkbâl'in, Batıda ise Whitehead'in düşünceleri ile benzer fikirler olduğunu düşünmekteyiz. Süreç felsefesi içerisinde yer alan ve Tanrı'nın durum ve eylemlerini konu edinen tartışmaların birçoğunun İslâm düşünürleri tarafından Allah'ın fiilleri ve sıfatları ile büyük ölçüde çözüldüğü bu anlamda Akif'in düşüncesinin temel düsturlarından olan "eylem" ilkesinin de bir süreç felsefesi kavramı olarak ele alınıp değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Değişme ve sürekliliğin birer felsefe problemi olarak ele alınması, Yunan felsefesinin ilk dönemlerinde başlamıştır. Bu problemin ağırlığını en iyi duyan Herakleitos olmuş ve o, her şeyin, sürekli bir değişme ve oluşma süreci içinde olduğunu iddia etmiştir. Bugün, süreç kavramının teolojik uzantılarını en belirgin şekliyle Batıda Whitehead ve takipçisi olan Hartshorne'da görmekteyiz.

Whitehead'in Tanrı hakkındaki fikirleri, onun süreç felsefesi ile ilgili görüşlerini anlayabilmemiz için büyük önem taşımaktadır. Whitehead, öncelikle çift kutuplu bir Tanrı anlayışı öne sürer. Ona göre bu, aynı varlığı iki farklı açıdan görmek ve anlamaya çalışmaktır. Tanrı'nın bir değişmenin ötesinde kalan, mutlak, ezeli veçhesinden; bir de değişme sürecine bağlı olarak değişen, oluşan veçhesinden bahseder. Buna göre, Tanrı'nın aslı tabiatı, âlemin düzenini sağlayan bir varlık olarak karşımıza çıkıyor. Tanrı bu yanı ile bütün ezeli objeleri müşahade eder. Bu objelerin ait olduğu sahanın düzeni ve onların değerlendirilmesi ilâhi hikmet sayesinde olur. Tanrı, "aslî yanı" ile imkanların oluşturduğu engin âlemin kavramsal idrakine sahiptir. O, hareket etmeksizin hareket verir (Whitehead, 1967: 524). Whitehead Tanrı hakkında şöyle diyor: "*Zaman içinde gerçekleşme süreci" ilk gayesini Tanrı'dan alır ve kendi kendisini gerçekleştirmeye öylece koyulur. Eğer Tanrı'nın "aslî yanı" olmasaydı, tam bir müphemlik içinde olan durumdan herhangi belirli bir sonuç ortaya çıkmazdı* (Aydın, 2001: 16).

Whitehead'e göre, Tanrı'nın ikinci veçhesi olan "oluşan tabiat," evvel olduğu kadar ahirdir. Evveldir çünkü her türlü yaratıcı faaliyetin ön şartı, O'nun "aslî yanı"dır. Her şey Tanrı'yla ilişki içindedir. Gerçek anlamda bilfiil var olan Tanrı da somutlaşma sürecinin her

¹⁴ Safahat, (Terkib-i Bend) s.492.

Birsin, ezelsin, ebedisin samedîsin,
Ya Râb sana yoksun demeye var mıdır imkan?

safhasını duyar, kavrar böylece âlem bütünüyle Tanrı'da objektifleşir. Tanrı, her bilfiil şeyin geçek dünyasını paylaşır. Somutlaşma sürecinin ürünü olan her şey, Tanrı'nın hayatına yeni bir unsur olarak girer. Böylece âlemin yaratıcı ilerleyişi, ifadesini Tanrı'da bulur. Tanrı, bir yönüyle akıp giden sürecin içinde olur ve bu yön süreçle birlikte "değişir," "oluşur" (Whitehead, 1967: 522).

Muhammed İkbâl'e göre de yine Kur'an 'da, dinamik olan bir ulûhiyet ve âlem anlayışı ile karşılaşırız. Ancak, ona göre, klasik Yunan felsefesi etkisinde kalan Müslüman düşünürler, bu dinamik görüşün, canlılığını yitirmesine neden olmuşlardır. Tecrübeyi madde, hayat ve şuur olmak üzere üç basamakta tahlil etmeye çalışan İkbâl, "ruhani pluralizm" adını verdiği bir âlem görüşü ortaya atar ve bunun geliştirilmesini geleceğin Müslüman düşünürlerine bırakır. Bu görüşün temel tezi şudur: Tanrı "Mutlak Ben"dir. Bu ben, benlik vasfına sahip varlıklar yaratır. Maddeden insana kadar uzanan bütün varlık derecelerinde benlik vardır. Varlık mertebesinin en alt düzeyindeki bir atomun bile benliği vardır. Kendisini farklı derecelerde ortaya koyan benlik şuurunu dünyada en yüksek noktasına insanda ulaştır. Bir varlık, kendi benliğinin ne kadar farkında ise o ölçüde reeldir (Aydn, 2001: 49, 50).

Tanrı-âlem ilişkisi ile ilgili olarak Mehmet Akif'in düşüncesinde, öncelikle kâinat ve içindekilerinin Allah tarafından yaratılmış bir mahluk olarak kabul edildiğini akılda tutmak gerekir. Ona göre, Allah, evrendeki bütün varlıkları yaratmakla birlikte, ezeli iradesiyle, onları kendi sonlarına varıncaya kadar sürekli değişikliklere uğratmaktadır. Kısacası, âlemin düzeni aşağıdaki mısralardan anlaşıldığı gibi Allah tarafından sağlanır ve Allah'ın herhangi bir şekilde bir an bile bu faaliyeti bırakması düşünülemez:

*Mükevvenâtı ezelden halâs edip ebede
Sürükleyen; onu hayret-feza hüviyette
Tekallübât ile bir müntehâya veren,
Hem istikameti dâim o müntehâya doğru süren;
İrâde hep ezeli sa'yidir, bakılsa O'nun;
Kimin? O kudret-i mahzın, o sırr-ı meknûnun!* (Ersoy, 1996: 220).

Allah, evren ve içindekileri hiçbir zaman başıboş olmaya terk etmemiş, onlara da bazı sorumluluklar yüklemiştir. Birçok düşünür bu sorumluluklar nedeniyle yaratılışın gayesini açıklamak için çeşitli fikirler ortaya atmıştır. Akif bu konuda öncelikle, yaratılışın bir gaye ile açıklanmaya çalışılmasının insan için zor hatta imkansız olduğunu düşünür. Akif, önce, yaratılışın gayesinin ne olduğunun asla bulunamayacağını, ancak, "hayatta kalabilmek için durmaksızın çalışmak" gerektiğini vurgular. Çünkü ona göre, insan bir an olsun "hayatın uğraşlarını bırakıp ruhunu yüceltme fırsatı bulsa" belki de bu gayenin ne olduğunu bulabilecektir. Ancak, Allah bu sırrı gizli tutmak istediği içindir ki insanı, yaşamın bitmeyen

ihtiyaçları ve uğraşları ile meşgul etmektedir.¹⁵ İkincisi ise bu âlemin insanlar için bir “imtihan yeri” olarak yaratılmış olmasıdır. Aşağıdaki mısralarda Akif, dünya hayatının gayesiz olmadığını ve ebedi feyzin dünya hayatında kazanıldığını anlatır:

*Eğer maksudu ancak ahiret olsaydı Yezdan'ın;
Ne hikmet vardı ibdâında hiç yoktan bu dünyanın?
Ezelden ayrılan ruhun nişimen-gâh-ı bakisi
Ebedken yolda eşbâhın niçin olsun mülâkisi?* (Ersoy, 1996: 275).

Yaratılışın gayesi ile ilgili birkaç noktaya temas ettikten sonra Akif, Allah'ın, hem kâinatın yaratıcısı hem de kâinattaki hareketin sebebi olduğuna dikkat çeker. Varlıkların hayatiyetini sürdürmesi ise ilâhi kanun gereği, çalışma ve hareket ilkesine tâbidir:

*Sensin bütün ef'alde fa'âl-i hakiki.
Sensin melik-ül arş olan sâhib-i ferman.* (Ersoy, 1996: 492).

Akif, aşağıdaki mısralarda ise, bir bakıma, maddecilerin görüşüne karşı çıkararak hareketi yaratan Allah'ın, atom dâhil, âlemdeki tüm varlıkların da yaratıcı olduğunu, canlılığın sürekliliğini de sağlayanın, Allah olduğunu söyler:

*Tasavvur eyliyelim şimdi başka bir kudret,
Ki hep kuvâyı doğurmuş, esâsı madde...
Evet! Nedir bu? Başka değil, aynı cilvenin işidir:
Bütün ezeldaki sa'yin tekâsüf etmişidir.
Şu madde yok mu ki almakta birçok eşkâli,
Onun da varmadadır sa'ye asl-ı seyyâli.* (Ersoy, 1996: 220, 221).

Akif'e göre, kâinatta sürekli bir faaliyet vardır ve hiçbir faaliyet asla sebepsiz meydana gelmez. Herhangi bir olayın sebepsiz yere ortaya çıktığını söylemek anlamsızdır. Hiçbir şey gökten iner gibi inmez, her şey belirli sebeplerle harekete geçer veya değişime uğrar. (Ersoy, 1996: 277).

Akif'in, bazı şiirlerinde bir “kanun” kavramından bahsettiğini görmekteyiz.¹⁶ Akif'in şiirlerinde bahsettiği "kanun" kavramının bugünkü anlamda, bilimsel tabiat yasaları şeklinde anlaşılması isabetli olmayabilir. Akif, “kanun” kavramını, bir yerde “kul hakkına”, bir yerde

¹⁵ Safahat, (Geçinme Belası) s. 24 - 26:

"Bir anladığım varsa şudur: Hâlik-ı Âlem,
Hilkat kalıversin, diye bir ukde-i mübhem
Daldırmada insanları hâcât-ı hayâta,
Döndürmede ezhânı bütün başka cihâta."

¹⁶ Safahat, s. 150, 179, 219, 224, 271, 493:

"Evet, avalimi, hiç şüphe yok ki bir kanun
İdare etmede... Lâkin nedir meali onun?" (s. 224).

"Allah korkusuna" ağırlıklı olarak da "çalışma ilkesine" atfen kullanmıştır. Safahatın genelinde bu kanunun, "çalışma ilkesi" olduğunu görmekteyiz.¹⁷

Çalışma/eylem ilkesi, Akif'in bütün Safahatında hâkim bir biçimde işlenmiştir. Akif, hareket ilkesi ile ilgili olarak "faaliyet", "sa'y", "sa'y-i dâim", "çalışma", "davranma", "mücadele", "cedel", "mesai", "koşma", "seyir", "tekâsüf", "seyyal", "terakki", "vazife", "azim", "gayret" vb. birçok yakın ve benzer anlamlı kavram kullanmıştır. Dikkat edilecek olursa bu kavramlardan her biri, bir canlılığı, bir ilerlemeyi, bir gelişmeyi ifade etmektedir. Bu kavramlardan bazılarını özellikle dikkat çekmek istiyoruz. "Sa'y", Arapçada çalışmak, gayret etmek, koşmak, anlamında kullanılan bir kelimedir. Akif, kullanım amacına göre, "sa'y" kelimesine, ilerlemek, yönelmek anlamlarını yüklemiştir. Yine bu kelimedenden türemiş olan "mesai" kavramını ve "sa'y-i daim"¹⁸ ifadelerini kullanmıştır. Akif "Fatih Kürsüsünde" farklı yerlerde aşağıdaki mısraı altı kez tekrarlamıştır:

Bekayı hak tanıyan sa'yi bir vazife bilir;

Çalış, çalış ki beka sa'y olursa hakkedilir. (Ersoy, 1996: 220).

Akif, "terakki", "tekâsüf", "gayret", "seyir" gibi kavramlara sıklıkla yer vererek toplumsal ilerleme anlamını da içerecek şekilde sürekli olarak, bir hayat bulma, büyüme ve gelişmeyi düşündüren fikirler vermeye çalışır. Eylem ilkesi, ağırlıklı olarak, "Durmamalım" adlı şiirde ve Safahat'ın dördüncü kitabı olan "Fatih Kürsüsünde" adlı manzumede işlenmiştir:

Şöyle gözden geçse bir hilkat temâşâ-hânesi:

Çıkıyor bir zerre fa'âliyetin bigânesi.

Ey, bütün dünya ve mâfihâ ayaktayken, yatan!

Leş misin, davranmıyorsun? Bari Allah'tan utan!

Konulsa rahle-i tedkike hangi bir mevcud;

Olur tekasüf bir sa'y-i dâimin meşhûd. (Ersoy, 1996: 220).

Safahat dışında Akif'in bazı hutbe ve vaazlarında da Tanrı-âlem ilişkisi ve hareket ilkesi ile alakalı sözleri vardır. Akif'in Fatih Camii'ndeki bir vaazında yer alan şu ifadeler yine Akif'in Allah-Âlem ilişkisine dair görüşlerini yansıtmaları bakımında önemlidir:

"Âlem, feza dediğimiz şu ucu bucağı olmayan boşluk içinde dönüp duruyor; Allah'ın ezelde çizmiş olduğu yolu takip edip gidiyor. Hiçbir zerre kendi seyirinden, faaliyetinden geri durmuyor. Yer yürüyor; gök yürüyor; dağ yürüyor, taş yürüyor. Hiç biri boş değil, hepsi çalışıyor, her şey çalışıyor..."

¹⁷ Safahat, (Hakkın Sesleri) s. 179:

"Cihan kanûn-i sa'yin bak, nasıl bir hisle münkaadı!

Ne yaptın? "Leyse li'l-insâni illâ mâ-seâ" vardı!..."

¹⁸ Safahat, (Durmamalım) s. 25.

"Âstümâni, hâkdâni cümle mevcudat için

Kurtuluş yok sa'y-i dâimden, terakkiden bugün."

*Biz tutmuş da mahlûkattan bahsediyoruz, Hâlik yok mu Hâlik, işte o da suretini, tasavvur edemeyeceğimiz bir faaliyetle kâinatı idare edip duruyor. "...O, her gün bir iştedir (Rahman/29)," Yüce Yaradan, bizim hayal edemeyeceğimiz kadar kısa bir an için faaliyeti bıraksa bütün mevcudat alt üst olur. Allah her an kâinata hayat veriyor: Her an bir şe'n, bir hadise vücuda getiriyor. Allah, âlemi yalnız bir kere yoktan var etmedi. Onun halkı dâimîdir. Evet, Allah'ın iki muhtelif tecellisi var ki biri mevcudatı yok etmede; diğeri ise var etmede. Ancak bu iki tecelli arasındaki zaman mesafesi bizim aklımızla ölçülemeyecek kadar kısa olduğu için, ne oluyor, ne bitiyor farkında olmuyoruz."*¹⁹

Görüldüğü gibi, Akif'in düşüncesinde, kâinata geçerli olan tek kanun, eylemdir. Kâinatın varlığını sürdürmesi, eylem halinde olmasına bağlıdır. Kâinat, içerisinde barındırdığı tüm varlıklara da bunu yansıtmıştır. Bu nedenle kâinatın en büyük gök cisimlerinden, en küçük atomlara kadar her şey bu kanuna boyun eğmektedir. Hareket, canlılığı, hayatı, var olmayı ifade etmektedir. Çünkü nereden bu hareketi çekip alırsanız, orada yokluk meydana gelecektir. Her varlık kendi hareketiyle kaimdir. Hareket sonsuzluk için gereklidir ve canlılık, çalışma, fiil halinde olma, ilerleme ölümsüzlüğe götürür. O, bu ilkeyi bir zorunluluk, bir olmazsa olmaz kural olarak ele alır.

Akif'e göre, hareketsizlik hiçbir şeydir, yok olmaktır. Kaldı ki Allah da faaliyet halindedir. Bir an bile hareketsiz kalmaz, "boş durmaz". Akif'in buradaki anlayışında "O, her an bir iştedir" (Rahman/29), "Her şeyin yaratıcısı Rabbiniz Allah..." (Mu'min/62), gibi ayetler son derece önemlidir. Ona göre, bu "kanunun" koyucusu Allah'tır. Allah, kâinatı yarattığı gibi, bu "kanunu" yani hareket halinde olmayı da kâinatın vazgeçilmez ilkesi olarak yaratmıştır. Akif, bir hutbesinde şunları söylüyor: "*Her yerde, ta ezelde meş'iyet-i ilâhiye muktezasınca ibda' olunan bu hükümlerin, bu kanunların, bu ahkâmın hiçbir maddesi, hatta hiçbir kelimesi, hiçbir noktası değişmez.*"²⁰

İnsan da Akif'e göre kâinatın bir parçası olarak bu kanuna tâbidir. Onun mevcut canlı yapısı, hayatini yine harekete borçludur.²¹ İnsan, yaşama gayretini ve ümidini yitirse yok olacaktır. Bu yüzden bir an bile bu ilkeyi aklından çıkarmaması gerekir. Akif, canlılığını, hareketini, gayret ve ümidini yitiren insanlara, örnek olarak, Tanrı'nın dahi "boş durmadığını," dolayısıyla, en azından bundan utanarak çalışmayı terk etmemeleri gerektiğini hatırlatır:

Mâsiva bir şey midir, boş durmuyor Hâlik bile:

Bak tecelli eyliyor bin şe 'n-i günâgûn ile. (Ersoy, 1996: 26)

¹⁹ Mehmet Akif; "Fatih Kürsüsünde," Sebilü'r-Reşad, c.:2-9, Sayı: 231-49, 7 Rebiulevvel, 1331, s. 390.

²⁰ Mehmet Akif; "Nasrullah Kürsüsünde" Sebilü'r-Reşad, 15 Rebiulevvel 1339, C: 18, S: 464, ss.249-259.

²¹ Safahat, s. 25, 164, 228.

"Evet, mücahede mahsûlüdür hayât-ı beşer,
O olmadıkça ne efrâd olur, ne aileler." (s. 228).

Akif benliğinin derinliklerinden kendisine sürekli olarak "*durma yürü, azminde devam et!*" (Ersoy, 1996: 147) diye haykıran sesi açığa vurur. Ona göre, insan eğer azim ve gayretle çalışırsa istediği her şeye kolay bir şekilde erişebilir. Çünkü âlemdaki "kanun" gereği başarıya çalışmaya, çalışma da başarıya götürür.²² İnsanın bu arzusunun, aslında yaratılışında olduğuna önemle dikkat çeken Akif'e göre, insan, ulaşmak istediklerine ancak bu ilke ile yani eylem ve çalışma ilkesine tâbi olmakla ulaşabilir. Aynı şekilde hayatta kalma mücadelesi de insanı ayakta tutan en önemli duygudur. Akif'e göre, insan, çalışmaya sınıksız sarılmazsa hayat hakkı ancak çalışanın olacak, pes ederek azmi ve çalışmayı bırakan bu haktan mahrum olacaktır.²³ Zira Allah bu hakkı açık bir şekilde çalışana vermiştir.²⁴

Akif'in düşüncelerinde hâkim bir şekilde hissedilen hareket, akış ve süreç anlayışının Whitehead'in süreç anlayışı ile benzer ve farklı yönleri bulunmaktadır. Whitehead'in düşüncesinde, yukarıda söylediğimiz gibi, Tanrı iki ayrı tabiata sahipti. Değişmeyen, sabit olan aslı tabiat ve oluşan, değişen, gelişen tabiat. Doğrusu, Akif'in düşüncesinde, Tanrı'nın veçheleri, Whitehead'deki Tanrı'nın veçheleri ile aynı özelliklere sahip değildir. Aslında, Akif'te, "Tanrı'nın veçheleri" diye bir kavramdan söz edilmez. O, geleneksel ulûhiyet anlayışını bir yerde olduğu gibi muhafaza ederek, Tanrı'nın isim ve sıfatlarından bahseder. Ancak, bu sıfatlar, insanlar tarafından sayılacak kadar sınırlı sayıda değildir. Bu nedenle ona göre Tanrı'nın her bir faaliyeti O'nun bir sıfatına veya ismine delalet etmektedir. Buradaki benzerlik, her iki düşünürün de Tanrı'nın faal ve sabit yönlerini ön plana çıkararak, Tanrı'ya tek bir bakış açısıyla bakmıyor olmalarıdır.

Bunun dışında büyük farklılıklar da vardır. Akif'e göre Tanrı kâinatın yaratıcısı iken Whitehead'in düşüncesinde, Tanrı'nın klasik anlamda bir yaratıcı olmasından söz edilmez. Ona göre, Tanrı, süreç başladığında, süreçle birlikte var olmaktadır. Akif'te ise Tanrı, süreçten önce de vardır ve süreci yaratarak başlatan da O'dur. Akif'e göre, oluşu, süreci başlatan Tanrı, koyduğu kanunlarla idare eder. Whitehead'in görüşünde, Tanrı da sistemin içindedir. Özetle, Tanrı'nın, Whitehead'e göre, birinci veçhesi bakımından, Akif'e göre fiilleri bakımından iki düşünürün fikirlerinde de Tanrı süreçle birlikte vardır. Ancak, O'nun, sürecin tam olarak içinde veya dışında olması durumu ile ilgili düşünceler, farklılık göstermektedir. Tanrı'nın Whitehead'e göre, ikinci veçhesinde, yani sürece dâhil olan veçhesinde, Tanrı'nın sabit yönünü, Akif'te

²² Safahat, (Azim) s. 59:

"Tevfik, taharriye, taharrî ona âşık;
Azmin de emel lâzımıdır, gayr-ı müfârik."

²³ Safahat, (Fatih Kürsüsünde) s. 229

"Hayır! Adalet-i fitratta yoktur istisna
Hayâta hakkı olan kimdir anlıyor, görüyor;
Çalışmayanları bir bir eliyle öldürüyor!"

²⁴ Safahat, (Süleymaniye Kürsüsünde) s. 164.

"Bu da gayetle tabii, koşanıdır meydan;
Yaşamak hakkını kuvvetliye vermiş Yaradan."

"Sünnetullah" yani, Tanrı tarafından konmuş olan, kâinatın düzenli işleyişi ile karşılaşmak mümkündür. Akif'in düşüncesinde, Tanrı'nın dinamik ve süreçle birlikte olan sıfatlarının süreç içerisinde iken de birinci yönündeki değişmez özelliklerini devam ettirdiğini görmekteyiz.

Whitehead'in düşüncesinde ise süreç Tanrı'yı etkiler. Çünkü Whitehead, Tanrı'nın bu yönüyle şuur kazandığını ve kendi fiziki duygularının harekete geçtiğini söylemektedir (Whitehead, 1967: 528). Tanrı bu yönüyle, tabiatın kendisi üzerindeki kavramsal kavrayışını, artık fiziksel kavrayış olarak algılamaya başlar. Ayrıca, Whitehead, Tanrı'nın oluşan yanının, zaman içinde akıp giden dünyadan kaynaklanan fiziki tecrübeye bağlı olarak doğduğunu ve aslı yönü ile kaynaştığını iddia etmektedir. Whitehead'e göre, Tanrı'nın "oluşan" yönü süreçle birlikte doğar ve önceden var olan "aslı" yanına birleşir, katılır (Whitehead, 1967: 523).

Yukarıda söylediğimiz gibi, Akif'in fikirleri aynı kaynaktan beslenmiş olan Muhammet İkbâl'in düşünceleriyle de büyük benzerlikler göstermektedir. Akif'e göre, herhangi bir varlık, dikkatle incelense görülecektir ki, kendi kendini oluşturmak için durmadan çalışmaktadır. Akif'e göre, bu güç, onların var olmalarının da temel koşuludur. Akif, bu kendini belirleme çabasını "eylem, fiil ve hareket halinde olma" durumu ile açıklar. Akif'in de, İkbâl gibi, insanın, en üstün kendini belirleme gücüne sahip varlık olduğunu düşündüğünü söyleyebiliriz. İkbâl'de tek tek benlerin yani insanın ulaşmak istediği gaye benliğini mükemmelleştirerek Mutlak Bene yaklaşmak arzusudur (İkbâl, 1983: 70). Akif'te ise bu gaye "kemal-i mümkün-i idrak"²⁵, yani olgunluğun doruğuna ulaşma arzusudur. İkbâl'de, benler ne kadar benlik şuuruna sahipse o kadar çabuk "Mutlak Ben"e ulaşırken, Akif'te de aynı şekilde varlık, ne kadar varlık şuuruna sahipse o kadar çabuk "olgunluğun doruğuna ulaşacaktır."

Diğer taraftan Muhammet İkbâl'in, düşüncelerinde dikkati çeken bir başka hakim fikrin *yaratma lezzeti ve faaliyet prensibi* olduğunu görmekteyiz. Akif'in yukarıda örneklerini verdiğimiz mısraları ile İkbâl'in şu mısralarını karşılaştırdığımızda benzerlikler açıkça görülmektedir:

"Ey, ben ve sen, hayat ırmağının dalgalarıyız! Bu kâinat her anda başka türlü oluyor.

Yaşamak her anda bir inkılapdır; çünkü o, bir âlem aramaktadır. (Beyt: 1717-1718)

Ey necip adam! Var olmak ne demektir biliyor musun? Zat Hakk'ın Cemalinden nasip almak! Yaratmak nedir? Güzellik aramak! Başkalarına kendisini göstermek! (Beyt: 1804-1805)

²⁵ Safahat, (Fatih Kürsüsünde) s. 222:

"Kemâl-i mümküni idrâke doğru hep koşuyor;
Fezada fushati gördükçe büsbütün koşuyor!"

Yaşıyor musun? Müştak ol, yaratıcı ol, bizim gibi ufukları tut! Sana uygun olmayanı kır; kendi zamirinden başka bir âlem çıkart! (Beyt:1808-1809)

Yaratma kuvveti olmayan herkes, önümüzde kafir ve zındıktan başka bir şey değildir. (Beyt: 1811)

Allah'ın adamı! Kılıç gibi keskin ol! Sen, kendi dünyanın kaderini yarat! (Beyt: 1813)"(İkbal, 1958: 319-338).

Muhammet İkbal ile Mehmet Akif'in görüşlerinde "hareket ilkesi" ile ilgili olarak önemli benzerlikler vardır. İkbal, bir şiirinde arzuların yok olmasını hayatın sona ermesi olarak değerlendirmektedir. Ona göre hayat denilen cevhere ancak hareket ile varılabilir. İkbal'in düşüncelerini özetleyen şu mısralar Akif'in de düşüncelerini özetler niteliktedir:

"Mademki âlemin hayatı benlik kudretindedir; o halde o ne kadar metin ve muhkem olursa hayat da o derece metin olur.

Dağ benlikten geçti mi sahra olur. Denizin coşkunluğundan şikâyet eder.

Benliğin hayatı, arzular yaratmak ve doğurmaktan gelir.

Hayat, arayıp tarama içinde gizlenmiştir, onun aslı arzu içinde gizlenmiştir.

Kalbinde arzuyu yaşat. Ta ki bir avuç toprak olan bu varlığın bir mezar haline gelmesin." (İkbal, 1958: 30, 31)

"Hayatın sırrı, iş ve faaliyetin altında gizlenmiştir. Hayatın kanunu yaratma lezzetidir.

Kalk, yeni bir âlemin hallâkı ol, alevi bağına basıp Hz. İbrahim gibi şöhret kazan." (İkbal, ER, 1958: 50)

İkbal'in, hayatın sırrını, iş ve faaliyete bağladığı bu ifadelerin benzerlerini Akif, hareket ve çalışma ilkesi ile dile getirmiştir:

Bekayı hak tanıyan sa'yi bir vazife bilir;

Çalış, çalış ki beka sa'y olursa hakkedilir. (Ersoy, 1996: 220)

Âlemde ziya kalmasa halk etmelisin halk

Ey elleri böğründe yatan şaşkın adam kalk! (Ersoy, 1996: 189)

"Ey, yolda kalan yolcusu yeldâ-yı hayâtın!

Göklerde değil, yerde değil, sende necatın:

Ölmüş dediğin ruhu alevlendiriver de,

Bir parça açılın şu muhîindeki perde." (Ersoy, 1996: 427, 428).

5. SONUÇ

Mehmet Akif'in, Whitehead, Hartshorne ve İkbal'in başını çektiği dinamik evren ve toplum anlayışını içeren felsefi teizme, bilhassa hareket/eylem prensibi ile katıldığını görüyoruz. Mehmet Akif ve Muhammed İkbal'in savunduğu dinamik uluhiyet anlayışına göre, Allah'ın

alemdaki düzeni sağlayan bir tasarrufu olarak görebileceğimiz; değişmezliğini koruyan ve Sünetullah adını verdiğimiz bazı "kanunlar" vardır. Allah bu "kanunlar" vasıtasıyla, oluşu harekete geçirir ve devamlılığını da yine kendisi temin eder. Bu süreç, ezelde Tanrı'nın ilk varlıkları, âlemi ve insanı yaratmasıyla başlar ve kıyamete kadar devam eder. Mehmet Akif'in düşüncesindeki, Allah tarafından konmuş olan "kanunlar" ile Whitehead'deki Tanrı'nın aslı yönünün, bir şekilde, birbirine benzediğini söyleyebiliriz. Her ikisine göre de sürecin kontrolünü bu kanunlar temin eder. Aslında Akif ve İkbal, asla Whitehead'deki gibi bir ayrıma gitmez. Onlara göre, Tanrı, koyduğu düzen gereği nasıl âlemi harekete mecbur kıldıysa kendisi de (mecbur olmamakla beraber) bu süreçte faaliyette bulunmaktadır.

İki İslâm düşünürü, Akif ve İkbal'e göre, Tanrı'yı, kendisini anlamak amacıyla da olsa, veçhelere ayıramayız. Böyle bir ayırım olsa olsa şu şekilde ifade edilebilir: Süreci başlatan Tanrı'nın bir fiili ise, sürecin devamını sağlayan da Tanrı'nın bir başka fiilidir. Tanrı'nın faaliyet ya da etkinliğinin en büyük belirtileri kâinattaki canlılık yani yaratmadır. Yaratma fiili, deizmdeki gibi, yalnız ezelde ve bir defa olmaz. Tanrı sonsuza dek yaratmasına devam eder. O sürekli bir şeyler yaratır. Whitehead'in düşüncesinde ise yoktan var etme fikrine yer verilmez. Ona göre yaratıcı olmayan Tanrı evren ile beraberdir.

Diğer taraftan, Whitehead'in Tanrı'sının sürece dâhil olan veçhesiyle, Akif'in etkin Tanrı anlayışı arasında da farklılıklar vardır. Whitehead'de, Tanrı, süreçten etkilenir, hatta süreç Tanrı'yı "oluşturur." Süreçte meydana gelen her faaliyet Tanrı'ya tesir eder. Akif'te ise Tanrı var olduğu gibidir. Süreç dışında nasıl ise süreçle birlikte de öyledir. Başka bir ifadeyle, sürecin faaliyetleri, süreç içerisinde meydana gelen oluşum ve dönüşümler Tanrı'yı etkilemez ya da değişikliklere uğratmaz. Akif ve İkbal'e göre, Tanrı mutlaktır ve O'nun mutlak özelliği O'nu her türlü etkileşimden ve değişimden tenzih eder.

Akif ve İkbal, Tanrı'daki etkinlikten yola çıkarak âlemin, Tanrı tarafından yaratıldığını ve yine Tanrı tarafından, âleme ve içinde barındırdıklarına ilk hareketin verildiğini söyler. Bununla birlikte varlıklar, yine kendilerine Tanrı tarafından verilmiş olan iradelerini kullanmalarına göre yaşamlarını sürdürürler. Onlardaki bu hayatta kalma arzusu onları ayakta tutar. Bu durumda yaşamayı ve sonsuzluğu isteyen her varlık çalışmak, dolayısıyla hareket etmek, eylemde bulunmak zorundadır. Hareketten vazgeçtiği anda ilahi kanun gereği yok olacaktır. Akif, bu konuyu Tanrı'dan ve tabiattan örnekler vererek, insanlara anlatmaya çalışmış ve toplumların hayatta kalma mücadelesi yolunda, nasıl bir tavır almaları gerektiğini açıklamak istemiştir.

Sonuç olarak, Akif ile İkbal'in Tanrı hakkındaki düşünceleri, genel hatlarıyla geleneksel İslâmî inancın çizgilerini taşımaktadır ve bu inancın felsefi teizme uyarlanmış bir yorumuna sahiptir. Hayatın bir hareket ilkesi ile temellendirilmesi, yani, sürecin, harekete bağlı olduğu bir tablo çizen Akif ve İkbal, süreç felsefesinde, Tanrı'yı anlama ve tanımlama konularından ayrı

olarak insanın süreç içerisindeki rolünü daha fazla ön plana çıkarmışlardır. Hatırlayacak olursak, Whitehead, ağırlıklı olarak Tanrı'nın konum ve rolünü konu edinmiş; dolayısıyla, O'nun süreç içindeki durumlarını tasvir etmeye çalışmıştı. İslâm düşüncesinde, Tanrı ile ilgili tartışmaların, Kur'an ile sonlandırılması ve Kitap'ta yeterli bilgilerin bulunması, İkbâl ve Akif'in, doğal olarak, bu konuyu fazla irdelememelerine sebep olmuş olabilir. Bu durumda söz konusu mesele hakkındaki düşünceler, daha çok Tanrı karşısında kâinat ve insan hakkındaki yorumlara yönelmiştir.

KAYNAKLAR

- Albayrak, M. (2001), Tanrı ve Süreç, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Aydın, M. S. (1985), "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi," A.Ü.İ.F. Dergisi, 27: 31-87.
- Aydın, M. S. (2001), Âlemden Allah'a, İstanbul, Ufuk Kitapları.
- Bolay, S. H. (1987), "Düşünür Olarak Mehmed Akif," H.Ü.E.F.D. Mehmet Akif Ersoy Özel Sayısı, 5/1: 1-5.
- Çavuş, A. (1987), Anglikan Kilisesine Cevap, (Çev.; M. Akif), Ankara: D.İ.B. Yayınları.
- Ersoy, M. A. (H.1331), "Fatih Kürsüsünde," Sebilü'r-Reşad ve Sırat-ı Müstakim Dergileri.
- Ersoy, M. A. (1990), Mehmed Akif Külliyyâtı, (Haz.; İsmail Hakkı Şengüler), İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- Ersoy, M. A. (1996), Safahat, (Haz.; M. Ertuğrul Düzdâğ), İstanbul: Gonca Yayınları.
- İkbâl, M. (1958), Cavidname, (Çev.; Annemarie Schimmel), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İkbâl, M. (1958), Esrar ve Runuz, Rumuz Bi-Hodi (Çev.; Ali Nihat Tarlan), İstanbul: Yenilik Basımevi.
- İmamoğlu, A. (1997), İman ve Aksiyon Adamı Mehmed Akif, İstanbul: Ravza Yayınları.
- Karlığa, B. (1999), "Bir Uygarlık Düşünürü Olarak Mehmed Akif," Yedi İklim Dergisi, 117: 22-29.
- Schimmel, A. (1990), Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl, (Çev.; Senail Özkan), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Whitehead, A. N. (1967), Process and Reality, An Essay In Cosmology, New York: The Mac Millian Company.
- Yurdagür, M. (1984), Allah'ın Sıfatları, İstanbul: Marifet Yayınları.